

ایران ورجاوند

مجله ایران‌شناسی | سال ۲ | شماره ۳ | پاییز و زمستان ۱۳۹۸ | ۳۰۰۰۰ تومان

- ◆ کوزه فقاع: تقسیری دشوار بین متون تاریخی و شواهد باستان‌شناسی
- ◆ ملاحظاتی درباره هنر متأخر ساسانی: سرستون‌های منقوش تاق بستان
- ◆ هویت‌شناسی و بررسی باستان‌شناختی بافت تاریخی روستای تیغدر قاین
- ◆ شاهکاری سرگردان در پستو: ابریق برنجی موزه باستان‌شناسی شهر زنجان
- ◆ بررسی باستان‌شناختی بخش‌های زهان و شاسکوه شهرستان زیرکوه خراسان جنوبی
- ◆ اهوره مزدا و شاپور دوم؟ یادداشتی بر سنگ‌نگاره دبهیم‌ستانی اردشیر دوم در تاق بستان

ایران ورجاوند

ایران ورجاوند زنده است

مجله ایران شناسی

سال ۲ | شماره ۳ | پاییز و زمستان ۱۳۹۸ |

| شماره ثبت مجله: ۸۰۶۸۸ | شماره ثبت نشان: ۲۹۶۲۹۸ |

ا صاحب امتیاز و مدیر و سردبیر: دکتر شاهین آریامنش |

امدیر داخلی: هوشنگ رستمی |

نشان مجله ایران ورجاوند برگرفته از گچبری ساسانی یافت شده از تیسفون عراق مربوط به دوره ساسانی است. داستان این گچبری به سال‌ها پیش بازمی‌گردد هنگامی که اسکار رویتز باستان‌شناس آلمانی همراه گروهش در سال ۱۹۲۹ میلادی در تیسفون در محدوده ساختمان بزرگی با نام معارید در حدود ۳ کیلومتری تاق کسری و ۱/۷۵ کیلومتری شمال دهکده سلمان پاک به کاوش‌های باستان‌شناسی پرداخت که در این کاوش‌ها از محلی که سپس تر خانه معارید ۶ نام گرفت شماری صفحه‌های گچبری گرد به دست آورد که در میان آنها صفحه‌گردی با دو بال گشوده شده از روبه‌رو وجود داشت که این دو بال، نشانی به شکل هلال ماه را دربر گرفته‌اند. این گچبری هم اکنون در موزه برلین آلمان نگهداری می‌شود.

تهران، صندوق پستی: ۵۶۹-۱۴۵۱۵

www.iranvarjavad.ir

Iranvarjavad@hotmail.com

۰۹۳۹۵۹۶۹۴۶۶

همه حقوق این اثر برای ایران ورجاوند محفوظ است. تکثیر، انتشار، چاپ و بازنویسی این اثر یا بخشی از آن به هر شیوه همچون رونوشت، انتشار الکترونیکی، ضبط و ذخیره روی سی دی و چیزهایی از این دست بدون موافقت کتبی و قبلی مجله ایران ورجاوند ممنوع است و متخلفان بر پایه قانون «حمایت از حقوق مؤلفان، مصنفان و هنرمندان ایران» تحت پیگرد قرار خواهند گرفت.

| با همکاری گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن |

”سیاهه“

مقاله

- اهوره مزدا و شاپور دوم؟ یادداشتی بر سنگ‌نگاره دیهیم‌ستانی اردشیر دوم (۳۷۹-۳۸۳ م) در تاق بستان
۴ برونو اورلت، ترجمه سجاد بهرامیان
- ملاحظات دربارۀ هنر متأخر ساسانی: سرستون‌های منقوش تاق بستان | متنو کمپارتی، ترجمه شاهین آریامنش
۲۰
- شاهکاری سرگردان در پستو: ابریق برنجی موزه باستان‌شناسی شهر زنجان | علی نوراللهی
۳۴
- کوزۀ فقاغ: تفسیری دشوار بین متون تاریخی و شواهد باستان‌شناسی | استفان پرادینس، ترجمه محسن سعادت
۶۴
- بررسی باستان‌شناختی بخش‌های زهان و شاسکوه شهرستان زیرکوه خراسان جنوبی | محمد فرجامی، علی اصغر
۷۴ محمودی‌نسب
- هویت‌شناسی و بررسی باستان‌شناختی بافت تاریخی روستای تیغدر قاین | علی اصغر محمودی‌نسب، اسماعیل
معروفی اقدم

درگذشتگان

- ۱۲۰ رابرت دایسن ... آرشاک ایروانیان

پیشخوان

- ۱۲۱ افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی و ... آرشاک ایروانیان

گزارش

- ۱۲۵ نکوداشت استاد رضا مستوفی فرد | آرشاک ایروانیان
- نخستین همایش دوسالانه بین‌المللی انجمن علمی باستان‌شناسی ایران، برهمکنش‌های فرهنگی، پیوست و
گسست
۱۳۱
- هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران
۱۳۶
- بیانیه جامعه باستان‌شناسی ایران درباره نصب دوربین‌های مدار بسته در محل کار کارشناسان باستان‌شناسی
۱۴۲

بررسی باستان‌شناختی بخش‌های زهان و شاسکوه شهرستان زیرکوه خراسان جنوبی

محمد فرجامی*، علی اصغر محمودی‌نسب**

*دانشجوی دکتری باستان‌شناسی گرایش دوران تاریخی دانشگاه تهران،
کارشناس اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی
**دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه مازنداران

چکیده

خراسان جنوبی یکی از نقاطی است که با وجود داشتن آثار باستانی فراوان، تاریخ و فرهنگ آن ناشناخته باقی مانده است. وجود آثار باستانی که قدمت برخی از آنها به دوران پیش از تاریخ می‌رسد، تپه‌ها و محوطه‌های باستانی و سنگ‌نگاره‌ها، نشان از اهمیت این منطقه در طول تاریخ دارد. در این مقاله به بررسی باستان‌شناسی شهرستان زیرکوه در استان خراسان جنوبی خواهیم پرداخت. شهرستان زیرکوه از لحاظ موقعیت جغرافیایی در شرق استان خراسان جنوبی واقع است. این بررسی در بخش‌های شاسکوه و زهان شهرستان زیرکوه انجام شده است. در این بررسی میدانی که در محدوده دو بخش شاسکوه و زهان شهرستان زیرکوه و در منطقه‌ای به وسعت ۳۲۷۷ کیلومتر مربع انجام شده ۱۴۱ اثر تاریخی-فرهنگی شناسایی شده است. آثار شناسایی شده اعم از محوطه‌های تاریخی، مساجد، قلاع، برج‌ها، آسیاب و آسیاد، سد (بند)، رباط، حوض انبار، قبرستان، کوره و معدن، غار، پاسگاه و درختان کهنسال است و از لحاظ قدمت دوره زمانی عصر مفرغ تا دوره پهلوی اول را دربر می‌گیرد. محوطه‌های تاریخی و فرهنگی منطقه مورد مطالعه دارای ارتباطات درون و برون منطقه‌ای بوده و از یکدیگر تأثیر و تأثر پذیرفته‌اند و بیشتر در حاشیه مناطق کوهستانی که دسترسی به منابع آبی دارند، واقع شده‌اند. این نوشتار به معرفی آثار شناسایی شده منطقه مورد مطالعه می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: بررسی باستان‌شناختی، قهستان، شهرستان زیرکوه، شاسکوه، زهان.

مقدمه

در دوره‌های مختلف پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی است. شهرستان زیرکوه از جمله نواحی است که تاکنون مطالعه و بررسی جامعی در رابطه با محوطه‌های فرهنگی آن انجام نشده، تا با تحلیل یافته‌های آن بتوان به نتایج مشخص دست یافت. بررسی‌های اخیر

با توجه به ناشناخته بودن مناطق شرقی ایران (به‌ویژه جنوب خراسان) در زمینه انجام مطالعات باستان‌شناسی، نخستین گام، شناسایی استقرارها و انجام بررسی‌های روشمند برای درک الگوهای استقراری منطقه

نشان می‌دهد این منطقه هر چند در دوران پیش از اسلام نیز اهمیت داشته ولی رشد و رونق آن در دوران اسلامی، به‌ویژه قرون میانی و متأخر اسلامی بوده است. شهرستان زیرکوه به‌دلیل واقع شدن در منطقه قهستان و همین‌طور واقع شدن در بین مراکز فرهنگی و تاریخی خراسان و سیستان از شمال و جنوب و دارا بودن شرایط آب و هوایی مناسب و دسترسی به منابع آبی در بعضی از مناطق ظرفیت‌های لازم را جهت شکل‌گیری استقرارهای پیش از تاریخی، تاریخی و اسلامی دارا بوده است. اما با این وجود، این منطقه در مطالعات تاریخی و باستان‌شناختی جنوب خراسان کمتر مورد توجه واقع شده است. به همین منظور در تیرماه ۱۳۹۳ اداره کل میراث فرهنگی خراسان جنوبی با همکاری نمایندگی میراث فرهنگی شهرستان زیرکوه، بررسی و شناسایی آثار دو بخش شاسکوه و زهان این شهرستان را در برنامه‌ی پژوهشی خود گنجانده. هرچند اجرای طرح این بررسی در کل شهرستان مدنظر بود، ولی به‌دلیل کمبود منابع مالی بررسی به دو بخش محدود شد تا با تأمین اعتبار مجدد، بخش مرکزی این شهرستان نیز مورد بررسی قرار گیرد. اهداف اصلی از این بررسی پی بردن به دوره‌های فرهنگی بخش شاسکوه و زهان شهرستان زیرکوه و ارائه گاهنگاری نسبی محوطه‌های این منطقه، شناسایی و ارائه الگویی جهت نوع و نحوه‌ی پراکنش محوطه‌های باستانی طی دوران مختلف در بخش شاسکوه و زهان، ثبت تمامی محوطه‌های باستانی از آغاز حضور انسان در منطقه تا پایان دوره قاجار و تهیه نقشه باستان‌شناسی منطقه، تعیین ارتباطات درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای در دوران پیش از

تاریخ تا اسلامی و قرار دادن داده‌های زیرکوه در بافت پژوهش‌های باستان‌شناسی شمال شرق و شرق ایران و تعیین کم و کیف وضعیت منطقه در این بافت است. در انجام این طرح پژوهشی در ابتدا مدارک و اسناد گذشته این شهرستان مورد مطالعه قرار گرفت و سپس کار میدانی آغاز شد.

پرسش‌ها

۱. دوره‌های فرهنگی قابل شناسایی در بخش شاسکوه و زهان شهرستان زیرکوه کدام است؟
۲. محوطه‌های بخش شاسکوه و زهان شهرستان زیرکوه چه نقشی در ارتباطات درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای دارند؟
۳. با توجه به وضعیت آب و هوایی منطقه، الگوهای استقراری منطقه در دوره‌های مختلف پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی چگونه است؟

فرضیات

۱. با توجه به بررسی‌های انجام شده محوطه‌های پیش از تاریخی، تاریخی و اسلامی در سطح این دو بخش از شهرستان شناسایی شد.
۲. با توجه به قرارگیری محوطه‌های شناسایی شده در مجاورت جاده‌های ارتباطی با شهرهای افغانستان، این منطقه در برقراری ارتباطات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است.
۳. عوامل اقلیمی و محیطی بر الگوهای استقرار و مکان‌یابی استقرارها در تمامی دوران باستانی تأثیر مستقیم داشته‌اند.

روش تحقیق

کار تحقیقاتی و جمع‌آوری اطلاعات در این مقاله به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای صورت

گرفته که در روش میدانی داده‌های حاصل از بررسی در فرم‌های اکسل که به‌صورت یک مجموعه دوازده گانه تهیه شده بودند، ثبت و تهیه عکس از کلیه‌ی محوطه‌های شناسایی طی بررسی انجام گرفته، و داده‌های سطحی نیز به‌صورت تصادفی جمع‌آوری گردیده‌اند که برای این کار ضمن استفاده از خودرو در مناطق کویری و پست در مناطق کوهستانی که امکان استفاده از خودرو وجود نداشت به‌صورت پیمایشی محوطه‌ها شناسایی و ثبت گردیده و در روش کتابخانه‌ای به مطالعه کتب جغرافیای منطقه، سفرنامه‌ها و همین‌طور کتب و مقالات باستان‌شناسی، در زمینه مقایسه و مطالعه تطبیقی داده‌ها و آثار فرهنگی این منطقه با مناطق همجوار پرداخته شده است.

پیشینه پژوهشی

سابقه پژوهش‌های باستان‌شناختی در منطقه جنوب خراسان به فعالیت‌های باستان‌شناسی کارلتون کون در غار خونیک (پای‌گذار) قاین مربوط می‌شود. کارلتون استانلی کون در سال ۱۳۲۸ هـ.ش در ادامه بررسی زیستگاه‌های کهن ایران، خراسان را نیز مورد مطالعه و بررسی قرار داد و توانست غار مخروبه «خونیک یا لکی اسپور» در ۱۸ کیلومتری جنوب قاین را مورد بررسی و کاوش قرار دهد (صمدی، ۱۳۳۰، ۷۱؛ واندنبرگ، ۱۳۴۸: ۱۵-۱۴) و با توجه به ابزارهای سنگی به دست آمده، قدمت آن را به دوران پارینه سنگی میانی (موسترین) نسبت داده و ساکنان آن را شکارگرانی همانند شکارگران غار بیستون تشخیص داد (Coon: 1951, 1957: 87). در سال‌های بعد از انقلاب اولین بار کاوش‌هایی در قلعه کوه زردان در سال ۱۳۶۱ به سرپرستی

یحیی کوثری و احمد تهرانی مقدم به انجام رسید. در این کاوش‌ها یک سکه مسی مربوط به دوره ایلخانی (اولجایتو) و داده‌های سفالی مربوط به دوره‌های سلجوقی و ایلخانی یافته دیگری معرفی نشده است. قبل از زلزله ویرانگر سال ۱۳۷۶ بررسی‌هایی در این شهرستان به سرپرستی علی حسن آبادی صورت پذیرفته که گزارش این بررسی‌ها هرگز ارائه نشد. در سال ۱۳۸۴ برنامه گمانه‌زنی مسجد جامع افین به منظور اجرای برنامه‌های مرمتی و حفاظت این مسجد به انجام رسید که آثار مربوط به دوره تیموری از زیر کف مسجد فعلی به دست آمد (سروش، ۱۳۸۴). در سال ۱۳۸۴ بررسی گسترده شهرستان قاینات (قبل از ارتقاء بخش زیرکوه به شهرستان) انجام شد که در این بررسی نزدیک به ۲۰۰ اثر تاریخی مورد شناسایی قرار گرفت (نصرآبادی، ۱۳۸۴ الف). در سال ۱۳۸۶ تپه شاهزاده حسین (شازده حسین) در ۵۰۰ متری جنوب مسجد جامع قاین مورد مطالعه و کاوش قرار گرفت که در این کاوش‌ها که دو فصل دیگر نیز در این محل ادامه داشت، آثار مسجد جامع کهن قاین مربوط به دوره سلجوقی که در زلزله دهه هشتاد سده ششم هجری تخریب شده به دست آمد (لباف‌خانیکی، ۱۳۸۷). گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم و گمانه‌زنی تپه قلعه کهنه اسفدن در سال ۱۳۸۶ به انجام رسید. از این محوطه آثاری مربوط به اواخر قرون هشتم تا دهم هجری قمری به دست آمد (فرجامی، ۱۳۸۶). بررسی‌های دیگری نیز توسط اداره کل میراث فرهنگی خراسان جنوبی صورت پذیرفته که بیشتر آنها به‌صورت پراکنده و موضعی بوده است (گفت‌وگویی شخصی با آقای محمدرضا سروش).

موقعیت جغرافیایی

شهرستان زیرکوه به مرکزیت شهر حاجی‌آباد در شمال شرق استان خراسان جنوبی واقع شده است (نقشه ۱). شهرستان با وسعتی حدود ۸۲۲۵ کیلومتر مربع که از شمال به بخش‌های قاسم‌آباد و سنگان شهرستان خواف استان خراسان رضوی، از جنوب به بخش قهستان شهرستان درمیان از غرب به بخش مرکزی شهرستان قاین و از شرق به کشور افغانستان محدود می‌شود (hajiabad.ir). این شهرستان دارای سه بخش مرکزی، به مرکزیت شهر حاجی‌آباد شامل دهستان‌های زیرکوه و پترگان؛ بخش زهان به مرکزیت شهر زهان شامل دهستان‌های زهان و افین و بخش شاسکوه به مرکزیت روستای آبیز با دهستان‌های شاسکوه و بهناباد تشکیل شده است. مرکز این شهرستان در موقعیت ۷۷۷۶۵۲ طول شرقی و ۳۷۲۲۳۲۵ عرض شمالی واقع شده است. بخش شاسکوه در انتها و ابتدای دو زون ۴۰ و ۴۱ قرار گرفته و مختصات طول شرقی آن ۲۳۳۹۴۰، طول غربی آن ۷۵۴۹۵۷، عرض شمالی آن ۳۷۷۱۶۷۴ و عرض جنوبی آن ۳۷۲۶۶۲۴ است و از شمال با شهرستان خواف استان خراسان رضوی، از جنوب با بخش مرکزی شهرستان زیرکوه از شرق با دهستان پترگان بخش مرکزی و از غرب به بخش مرکزی شهرستان قاینات محدود می‌شود. این بخش حدود ۱۱۷۷ کیلومتر مربع مساحت دارد. بخش زهان در جنوب غربی شهرستان زیرکوه واقع و در موقعیت ۷۷۶۳۵۱ درجه طول شرقی و ۷۲۸۹۶۵ درجه طول غربی و ۳۷۳۵۸۴۳

درجه عرض شمالی و ۳۶۸۵۹۶۸ درجه عرض جنوبی واقع شده است. بخش زهان با وسعتی بیش از ۲۱۰۰ کیلومتر مربع است. این بخش از طرف شمال و غرب به شهرستان قاینات، از جنوب به شهرستان درمیان و از شرق به بخش مرکزی زیرکوه محدود می‌شود (commons.wikipedia).

شهرستان زیرکوه به علت واقع شدن در مجاورت کویر از یک طرف و منتهی بودن به کوهستان از طرف دیگر، دارای دو نوع آب و هوا در بخش‌های کویری و کوهستانی است. قسمت اعظم شهرستان دشت و کویر (فضای بین شرق و غرب شهرستان) و بقیه را کوه (غرب، جنوب غربی و قسمتی از شرق) تشکیل می‌دهد (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۸: ۹). از جمله مهم‌ترین ارتفاعات شهرستان می‌توان به رشته کوه شاسکوه، رشته کوه آهنگران، رشته کوه گزخت اشاره کرد (رجبی، ۱۳۸۴: ۱۹) و از مهم‌ترین اراضی هموار شهرستان زیرکوه می‌توان به دق^۱ پترگان اشاره کرد (حاتمی‌نژاد، ۱۳۸۰: ۴۳). از مهم‌ترین اراضی هموار زیرکوه دشت شاهرخت-چشمه بید است که دق پترگان را در بر گرفته است (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۸: ۴). این شهرستان در نواحی کوهستانی خود آب و هوای نیمه خشک و در دشت‌ها و زمین‌های هموار، آب و هوای خشکی دارد و از نظر آب و هوا جزء ناحیه کوهپایه‌ای داخلی ایران محسوب می‌شود (همان: ۹).

به طور کلی در شهرستان زیرکوه شرایط اکولوژیک بیابانی حاکم است. اگرچه در

۱ دق در اصطلاح به زمین‌هایی گفته می‌شود که علف و گیاه در آن نروید و زمینی سخت و کوبیده داشته باشد که کنده نشود (لغت‌نامه دهخدا ذیل کلمه دق).

نقشه ۱. موقعیت شهرستان زیرکوه در استان (www.skchto.ir)

ارتفاعات این شهرستان، افزایش میزان بارش و کاهش دمای متوسط ماهیانه و سالیانه به اعتدال هوا کمک می‌کند. به‌طورکلی مقدار بارش کم و شدت تبخیر زیاد و در نتیجه رطوبت نسبی کم است. در بعضی از مناطق که دارای ارتفاع زیادی است، شرایط اقلیمی از نظر اکولوژیک برای رویش گیاهان مساعدتر است. عوامل طبیعی مانند شدت تبخیر، کمی میزان بارندگی، رطوبت نسبی و تغییرات دما در شب و روز در این شهرستان طوری فراهم شده که از نظر گیاه‌شناسی تنوع کمتری به اکوسیستم گیاهی بخشیده است (حاتمی‌نژاد، ۱۳۸۰: ۷۲). در شهرستان زیرکوه میانگین بارش از متوسط بارندگی ایران پایین‌تر است. نقاط مرتفع دارای متوسط بارشی در حدود ۱۰۰ تا ۲۰۰ میلی‌متر است (سلطانی، ۱۳۹۱: ۱۹). منابع آب این شهرستان به دو گروه منابع آب سطحی (رود آب سرد، رود افین، رود بشیران، رود شور زهان، رود شود و رود تجنود، رود گزخت، رود مولید، رود رباط، رودخانه آهنگران) و منابع آب زیرزمینی (قنات، چاه و چشمه) تقسیم می‌شوند (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۸: ۴).

ارتفاعات این شهرستان، افزایش میزان بارش و کاهش دمای متوسط ماهیانه و سالیانه به اعتدال هوا کمک می‌کند. به‌طورکلی مقدار بارش کم و شدت تبخیر زیاد و در نتیجه رطوبت نسبی کم است. در بعضی از مناطق که دارای ارتفاع زیادی است، شرایط اقلیمی از نظر اکولوژیک برای رویش گیاهان مساعدتر است. عوامل طبیعی مانند شدت تبخیر، کمی میزان بارندگی، رطوبت نسبی و تغییرات دما در شب و روز در این شهرستان طوری فراهم شده که از نظر گیاه‌شناسی تنوع کمتری به اکوسیستم گیاهی بخشیده است (حاتمی‌نژاد، ۱۳۸۰: ۷۲).

وجه تسمیه زیرکوه

مهم‌ترین ارتفاعات این منطقه رشته کوه شاسکوه و آهنگران به طول تقریبی ۳۰ کیلومتر مانند کمربندی، بخش مرکزی شهرستان قاین را از این منطقه جدا ساخته و عمده ساکنان این منطقه یا در حاشیه این رشته کوه و یا در دشت‌های وسیعی که در شرق این کوه‌ها واقع شده، روزگار می‌گذرانند. پس این‌طور می‌توان بیان کرد که دلیل اصلی نام گذاری این منطقه موقعیت جغرافیای و وضعیت قرارگیری روستاهای آن است (Hajiabad.ir).

پیشینه تاریخی شهرستان زیرکوه

زیرکوه در جنوب منطقه زوزن خواف و در خاور قاین که در اصطلاح محلی رایس کوه خوانده می‌شود، ولایت به نسبت وسیع زیرکوه واقع است. وجود اسامی فارسی سره بر اماکن این منطقه مانند مهرک، اسفاد، استند، آیز، مولید، شاه‌رخص و اسفدن بر پیشینه این ناحیه در قبل از اسلام گواهی می‌دهد (فرقانی، ۱۳۸۵: ۴۸). قدیم‌ترین اثری که از دوره اسلامی در این ولایت به‌دست آمده، سنگ لوحی به خط کوفی است که در بقعه چهارگنبد افین پیدا شده است. این کتیبه تاریخ ۳۳۸ هـ.ق را نشان می‌دهد. این بلوک در دوره اسماعیلیان به تصرف این فرقه درآمده و برخی فداییان اسماعیلی از منطقه‌ی زیرکوه قهستان در مأموریت‌های خطرناک شرکت می‌کردند که از جمله آنها باید از حسام آبی‌زی نام برد که در شعبان ۵۸۷ هـ.ق اتابک قزل ارسلان ایلدگز را به قتل رساند. با نابودی دولت نزاریان و فتح قهستان به دست مغول منطقه زیرکوه نیز همانند سایر نواحی قهستان سخت ویران گردید (همان، ۴۸). حمدالله مستوفی در نزه

القلوب می‌نویسد: «زیرکوه ولایتی است که سه قصبه دارد، یکی را اسفند که باید همین اسفدن باشد، دیگر اشیر، که باید افین یا آبیز باشد که به مرور زمان تغییر یافته و یکی را شاهرخت گویند و در این ولایت پنبه و غله و ابریشم و انگور باشد و حاصل عمده‌ی آن تنباکو مرغوب است و آب همه‌ی دیه‌ها از کاریز است (فنودی، ۱۳۸۳: ۳۴). از قرای زیرکوه یکی زهان است که از قدیم مدرسه و مسجد داشته و علمای فاضل پرورده و دیگر قریه افین که معلوم است در سابق ام‌القری آن ولایت بوده و از آثارش قدمت و عمران آن ظاهر است (آیتی، ۱۳۷۱):

۲۰). مرکز بلوک زیرکوه در گذشته ده افین بوده که مسجد آن بسیار زیبا و قابل بررسی است و در آن بقعه‌ای است که به‌صورت چهارطاقی بنا شده و سبک آن شباهت بسیار به آتشکده‌های دوره‌ی ساسانی به‌ویژه آتشکده بازه هور بین راه تربت حیدریه به مشهد دارد و احتمال می‌رود این بنا در دوره اسلامی تعمیر شده و به‌صورت یکی از اماکن مقدس اسلامی و به‌صورتی دیگر مورد احترام قرار گرفته باشد. قریه معروف آن بمرود است (فرقانی، ۱۳۸۵: ۴۸). حافظ ابرو در مورد زیرکوه می‌نویسد: «زیرکوه ناحیتی بزرگ است، شاهرخت قصبه‌ی زیرکوه است. قریه‌ی یزدویه (یزدان) که بر کنار بیابانی است، قریه بمرود، قریه کاونج، قریه مجلدآباد، قریه طرنود (تجنود)، قریه آیز، قریه مولیه (مولید)، قریه چارخت (شاهرخت)، قریه اسفاد، قریه سانک، قریه فندخت، قریه اسفیدن (اسفدن)، قریه استند، قریه احرس، قریه زردان (زردان) و قریه رننان (خوافی، ۱۳۷۰: ۲۹). در کتاب عبور از صحاری ایران نوشته گابریل در مورد زیرکوه این‌طور می‌نویسد: «در زیرکوه قاین چراگاه‌های

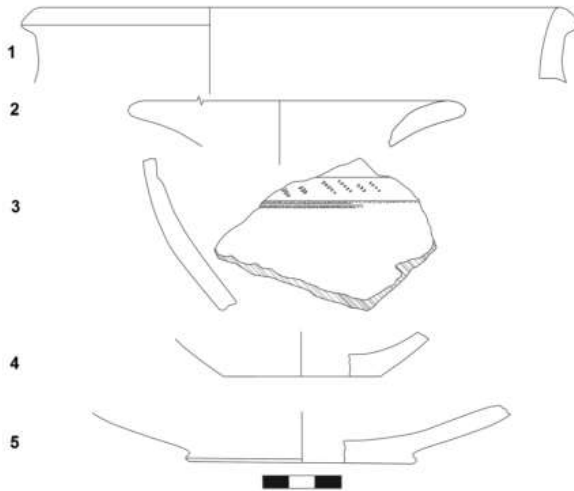
تصویر ۱. نمایی از محوطه جعفرآباد افین - دید از شمال (نگارندگان، ۱۳۹۳)

کلیات بررسی پیش از تاریخ

در این دوره آثار شناسایی شده به صورت محوطه است که از سه اثر شناسایی شده‌ی تپه خاک محمد رسول مربوط به عصر مفرغ، محوطه انبز پشته به صورت مختلط پیش از تاریخ و تاریخی و محوطه جعفرآباد افین دوران پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی را در بر می‌گیرد.

محوطه جعفرآباد افین: این محوطه در محدوده‌ای به نام مزرعه جعفرآباد (حدود چهار کیلومتری جنوب شرق افین) و در طول ۷۵۷۲۱۰ و عرض جغرافیایی ۳۷۰۹۹۱۲ و ارتفاع ۱۴۸۰ متری از سطح دریا قرار دارد. طول تقریبی این محوطه ۲۰۰ متر و عرض آن ۱۵۰ متر است. در شرق این محوطه رودخانه‌ای نسبتاً کم‌آب ولی دائمی وجود دارد که به نام رود افین نامیده می‌شود. این رود نه از کوه‌های برف‌گیر که از جوشش شکست‌های گسله‌ای

بسیار خوبی برای شتر وجود داشت که به خاطر نزدیکی با مرز افغانستان محافظت می‌شد (گابریل، ۱۳۷۱: ۲۴۱). نیکلای آلکسیویچ زارودنی در سال‌های ۱۸۹۶ تا ۱۹۰۱ میلادی در ایران پژوهش‌هایی در مورد جانورشناسی داشته که در برخی قسمت‌های منطقه جنوب خراسان از جمله زیرکوه نیز رفت و آمد داشته است (همان: ۳۰۱). اولین شخصی که نواحی شرقی ایران و به‌طور خاص زیرکوه را در نقشه‌های جغرافیایی مشخص کرد شخصی به نام استوارت بود که در ۱۸۸۱ میلادی اقدام به این کار کرد (گابریل، ۱۳۴۸: ۲۵۸). فون بونگه در سال ۱۸۵۸ میلادی گودال نم‌کزار و دق پترگان را هم در شمال، از همان راهی که کریستی رفته بود و در جنوب از راه تازه‌ای از طریق یزدان دور زده بود و به این طریق تازه میسر شده بود از حوضچه وسیع مرکزی اطلاع حاصل کند (همان: ۲۵۹).

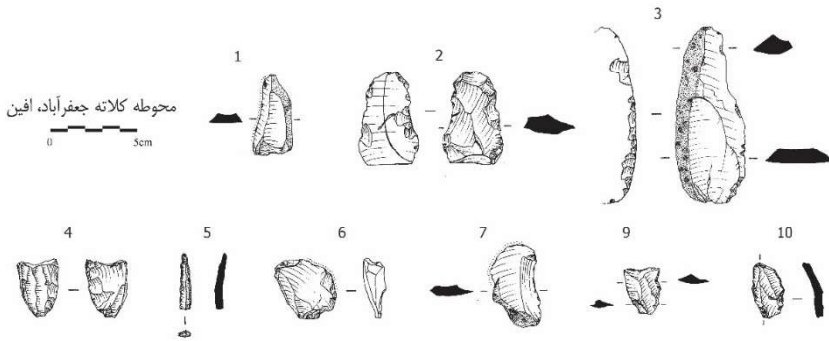

شکل ۱. طرح سفالینه‌های جعفرآباد افین (دانا و دیگران، ۱۳۹۲)

در بسترش سرچشمه می‌گیرد (رجبی، ۱۳۸۴: ۲۱). محوطه‌ی باستانی جعفرآباد در مسیر رود و همچنین در ضلع جنوبی رودخانه قرار دارد و همین امر موجب فرسایش بخش‌هایی از محوطه شده است (تصویر ۱). شواهد به‌دست‌آمده از یافته‌های موجود بر روی محوطه، استقرار انسان از دوره نوسنگی تا دوران اسلامی را نشان می‌دهد. راجع به این محوطه، مقاله‌ای در مجموعه مقالات همایش ملی باستان‌شناسی منتشر شده است (دانا و دیگران، ۱۳۹۲).

آثار در سطحی گسترده در حدود ۴ هکتار را پوشش می‌دهند. این آثار شامل سفال‌های پیش از تاریخی و ابزارهای سنگی، تاریخی و همچنین دوران اسلامی است. حجم زیادی از داده‌های فرهنگی بخش شرقی این محوطه، ابزار سنگی و دورریزهای حاصل از فرایند ساخت ابزار است. سفال‌های پیش از تاریخی نیز در این محدوده بیشتر مشاهده می‌شوند (شکل ۱

و ۲). سفال‌های سطحی به‌دست‌آمده از نظر دوره‌ای در دو دسته کلی طبقه‌بندی می‌شوند. سفال‌های دسته‌ی نخست چرخ‌ساز و دسته‌ی دوم دست‌ساز هستند. سفال‌های چرخ‌ساز شامل سفال‌های لعاب‌دار معروف به سبک نیشابور، نقش‌کنده زیرلعاب و سفال‌های قالبی دوره سلجوقی است. در میان مجموعه سفال‌های چرخ‌ساز سفال‌های اندکی نیز وجود دارند که به نظر می‌رسد متعلق به دوران تاریخی باشند. اما سفال‌های پیش از تاریخی مورد نظر این نوشتار بر دو نوع‌اند: نخست، سفال‌های با آمیزه کاه، مغز سیاه‌رنگ با پخت ناکافی، خشن و پوک هستند که سطح بیرونی آنها همگی با وجود مقدار فراوان کاه در خمیره سفال که حتی بر سطح سفال نیز دیده می‌شود، صیقلی است. این سفال‌ها به‌ندرت منقوش و از نوع سفال پوک (soft ware) هستند. تنها نمونه منقوش به‌دست‌آمده از این محوطه، متعلق به لبه‌ی یک ظرف دهانه بسته است. سطح بیرونی کاملاً

شکل ۲. ابزارسنگی محوطه جعفرآباد (دانا و دیگران، ۱۳۹۳)

به چاه‌های قنات در فاصله ۱۰۰ متری جنوب شرقی محوطه بوده است (گفت‌وگویی شخصی با آقای عبداللهی از ساکنان کریزان). با ساخت منبع آب و خاکبرداری‌هایی که در اطراف این محوطه صورت گرفته، بخش‌های زیادی از آن مورد تخریب و آسیب جدی قرار گرفته است (تصویر ۲). تراکم سفالی در سطح محوطه کم و سفالینه‌های به دست آمده از این تپه مربوط به عصر مفرغ و از دو نوع دست‌ساز و چرخ‌ساز با خمیره نخودی و قرمز رنگ با آمیزه شن است. روی ظروف با گل اخری تزیین شده، این سفال‌ها فاقد نقش و با کیفیت خشن و متوسط تولید شده‌اند (شکل ۳).

تپه آنتز پُشته: این محوطه در حاشیه‌ی جاده حاجی آباد به آبیز در پنج کیلومتری شمال حاجی آباد و در حاشیه شرقی این راه در وسط دشت نسبتاً وسیع واقع شده و در طول ۷۷۷۰×۲ شرقی و عرض جغرافیایی ۳۷۲۳۹۳۹ شمالی و ارتفاع ۲۰۰۵ متر از سطح دریا قرار دارد. طول تقریبی این محوطه ۷۰ متر و عرض آن ۶۰ متر است. تپه‌ای به نسبت مدور با چند برآمدگی به ارتفاع تقریبی سه متر از سطح زمین‌های اطراف است. این تپه در جهت شمالی-جنوبی در

صیقلی شده و نوارهایی به رنگ قرمز اخرایی به شکل پنج منحنی نیم‌دایره‌ای به مرکز لبه طرف کشیده شده است. نوع دوم به‌طور مشخص ظریف‌تر از نوع پیشین است و خمیرمایه‌شان مواد معدنی و پختشان کافی است. سفال‌های این نوع از نظر جنس به ۵ گونه (گونه‌های الف تا ث) قابل تقسیم هستند (همان، ۱۳۹۲).

تپه خاک محمد رسول: این محوطه بر یک بلندی روبه‌روی روستای کریزان در طول ۷۵۹۶۶۶ و عرض جغرافیایی ۳۷۵۳۱۵۹ و ارتفاع ۱۹۹۸ متری از سطح دریا قرار دارد. طول تقریبی این محوطه ۴۰ متر و عرض آن ۳۰ متر و حدود ۲۰ متر از محیط اطراف بلندتر واقع شده است. این محوطه در جهت شمالی-جنوبی امتداد دارد و در انتهای شمالی رشته کوه شاسکوه و بر تپه ماهورهای انتهایی این رشته واقع شده است و به دلیل واقع شدن در کنار روستای کریزان اولین نقطه هدف به‌عنوان محل ساخت منبع آب روستا مورد استفاده قرار گرفته است. بنابه گفته ساکنان محلی قبل از ساخت منبع آب بر روی این تپه در سال‌های ابتدایی دهه ۸۰ قلعه‌ای خشت و گلی بوده که بنا به گفته ساکنان دارای تونلی زیرزمینی از قلعه

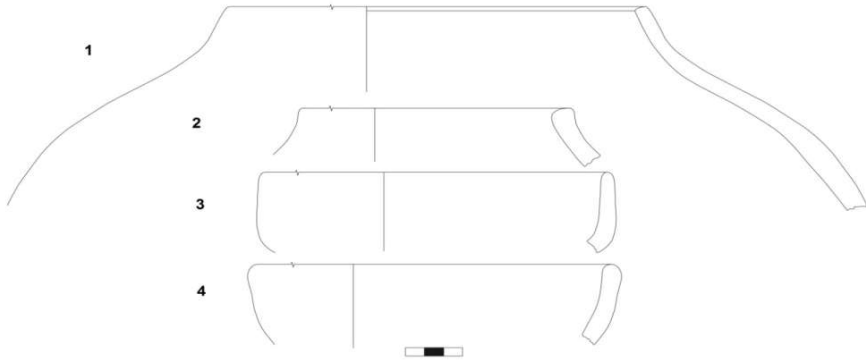
تصویر ۲. نمای کلی از تپه خاک محمد رسول - دید از جنوب (نگارندگان، ۱۳۹۳)

که در جنوب غربی روستا و زمین‌های زراعی استند در دامنه شمال شرقی شاسکوه واقع شده است این اثر در طول ۷۶۱۷۱۲ و عرض جغرافیایی ۳۷۴۸۱۲۷ و ارتفاع ۱۹۸۰ متری از سطح دریا قرار دارد. طول تقریبی این محوطه ۳۵۰ متر و عرض آن ۲۵۰ متر است. با توجه به سفالینه‌هایی که از سطح محوطه به دست آمده، قدمت این محوطه به دوره تاریخی (اشکانی و ساسانی) بر می‌گردد. درباره این اثر، تنها در گزارش بررسی باستان‌شناسی شهرستان قاین مطالبی عنوان شده است (نصرآبادی، ۱۳۸۴ الف). تپه‌ای به نسبت مدور در جهت شمالی-جنوبی در دامنه‌ی شرقی رشته کوه شاسکوه به ارتفاع تقریبی ۲۰ متر از زمین‌های پیرامونی قرار دارد. در قسمت شمال شرقی محوطه نیز یک غار (غار مکالو) نیز وجود دارد که به احتمال زیاد در ارتباط با این محوطه بوده است. تراکم سفال در سطح محوطه به نسبت زیاد است. سفال‌ها از نوع دست‌ساز و چرخ‌ساز با پخت کافی و ناکافی و با رنگ خمیره نخودی

بین زمین‌هایی که قبلا در آن کشت دیم انجام می‌شده، واقع است. همچنین بخش‌هایی از سطح تپه خاکبرداری شده است (تصویر ۳). در سطح و اطراف این تپه تراکم سفالی به نسبت زیادی وجود دارد. براساس دوره‌بندی ارائه شده، سفال‌های این محوطه عصر مفرغ تا دوران تاریخی (پارتی) را در بر می‌گیرد. به طور کلی سفال‌های به دست آمده از این محوطه از نوع چرخ‌ساز و با پخت عالی است. خمیره سفال‌ها نخودی، قرمز و خاکستری رنگ است. بعضی از سفال با رنگ‌های طبیعی و بعضی با لعاب گلی تزیین شده‌اند. از مشخصه‌های اصلی این محوطه وجود سفال شیاردار مربوط به دوران اشکانی است (تصویر ۴).

دوران تاریخی

با بررسی‌های انجام شده دو اثر به عنوان اثر دوره تاریخی معرفی شده که یک اثر به صورت محوطه و دیگری بند است. تپه پشته گرد استند: پشته گرد استند، تپه‌ای مدور

شکل ۳. طرح سفالینه‌های محوطه خاک محمد رسول

داده و عوامل انسانی تخریب شده و قسمت باقی مانده آن دارای ۲۸ متر طول تاج، ۶/۵ متر ارتفاع و ۵/۵ عرض تاج است. به احتمال زیاد، این بنا به دوره ساسانی تعلق دارد (نصرآبادی، ۱۳۸۴ ب: ۲). بخش اعظم این سد، امروزه از بین رفته و فقط بقایای ضلع شرقی اثر که در سطح بالاتر و دارای سازه مقاوم تری بوده سالم باقی مانده است. هدف از ساخت این سد باستانی علاوه بر آبیاری زمین‌های زراعی، جلوگیری از سیلاب‌های فصلی منطقه بوده است. زلزله، سیلاب‌های فصلی و نزولات جوی باعث فرسایش بخش زیادی از این سازه شده است.

دوره اسلامی

از دوره اسلامی آثار بیشتری نسبت به دوره پیش از تاریخ و تاریخی در منطقه مورد مطالعه شناسایی شده که اکثراً به صورت بنا هستند و بیشتر هم استحکامات دفاعی مانند قلعه و برج مربوط به قرون میانی و متأخر اسلامی است که یکی از دلایل اصلی ساخت بناهای دفاعی طی قرون متأخر حمله‌ی ترکمن‌ها و ازبک‌ها به این

و قرمز است. آمیزه این سفال‌شن و گاه است و با نقوش موازی، زیگزاگی و فشاری تزیین شده‌اند. یکی از نکات قابل توجه این محوطه، بقایای یک سازه معماری بر بالاترین سطح تپه با مصالح لاشه سنگ و ملات گل به صورت چهارضلعی است که به احتمال می‌تواند دلیل بر وجود سازه‌های مرتبط با آتشکده از دوره‌های قبل از اسلام (ساسانی؟) باشد.

سد سردوان: این سد در طول ۷۵۳۷۵۷ و عرض جغرافیایی ۳۶۹۵۴۹۹ و ارتفاع ۱۸۰۰ متری از سطح دریا قرار دارد. این سد نسبتاً بزرگ در راستای شرقی - غربی در مسیر یکی از مسیل‌های منشعب از کوه‌های واقع در حاشیه‌ی جنوبی روستای سرودان (رودخانه فصلی تکاب آنیک) توده بزرگی از قله‌های سنگ و ملات گچ و ساروج است که در مسیر دره‌ای عمیق واقع شده و تماماً با سنگ و ملات گچ ساخته شده است (تصویر ۵). این سد در پایین دست سد فخران (قرون میانی اسلامی) و در ادامه‌ی همان رودخانه ای ایجاد شده که سد فخران بر روی آن احداث شده است. نیمی از بنای سد نیز بر اثر سیلاب‌های شدید فصلی که در منطقه رخ

تصویر ۳. نمایی کلی از انبژ پشته- دید از شرق (نگارندگان، ۱۳۹۳)

است. در دامنه محوطه دخمه‌ای کنده شده که شامل اطاق‌هایی در اطراف یک فضای اصلی است، آثار دود بر دیوارها و سقف این دخمه نشان دهنده استفاده از آن توسط انسان است. از این دخمه به‌عنوان محل نگهداری احشام نیز استفاده می‌شده است. مردم محلی اعتقاد دارند که این محوطه محل آتشکده‌ای بوده که به همین دلیل این محل به پشته اوستا شهرت یافته است (نصرآبادی، ۱۳۸۵ ج: ۲). از محوطه حوض کُرخون سفال‌های نوع نیشابور نیز بدست آمده است. در محدوده محوطه کُرخون یک قلعه خشت گلی و به‌احتمال سازه‌هایی مربوط به قرون اولیه اسلامی بوده که تخریب شده و در حال حاضر فقط بقایای دیواره مخزن یک حوض انبار مربوط به دوره متأخر باقی مانده است.

محوطه الیش آباد مربوط به دوره سلجوقی است. قبرستانی در جهت جنوب این محوطه نیز قرار دارد. محوطه در حاشیه غربی یک رودخانه فصلی آنیک است که به همین علت بخش‌های زیادی از محوطه دچار فرسایش شده است. لایه‌های سطحی محوطه به‌دلیل کشت

منطقه بوده است و همین طور شاهد بناهای عام‌المنفعه مثل رباط، آسیاب و حوض انبار هستیم. به‌دلیل گستردگی آثار در این دوره آنها را به‌صورت کلی مورد بحث قرار می‌دهیم:

محوطه‌ها: در دوره اسلامی چهار محوطه شناسایی شد که از مجموع چهار محوطه سه محوطه (محوطه پشته اوستا، محوطه شهربندان و محوطه آلیش آباد) در نواحی کوهستانی و یک محوطه (محوطه حوض کُرخون، تصویر ۶) در دشت واقع شده است. از مجموع این چهار محوطه دو محوطه (محوطه پشته اوستا و محوطه حوض کُرخون) مربوط قرون اولیه اسلامی است. بر سطح محوطه پشته اوستا آثار فراوانی از پراکندگی قطعات سفالی (قطعات سفالی این محوطه از لحاظ فرم شباهت زیادی به دوران تاریخی دارد) و نیز آثار معماری قابل توجه است. آثار معماری شامل انبوه قلوه سنگ‌هایی است که بر سطح محوطه پراکنده‌اند یا آثاری از پی دیواره‌های سنگی بر سطح محوطه است. آثاری از قبور نیز در محل دیده می‌شود. در چند نقطه حفاری‌های غیرمجاز قاچاقچیان باعث تخریب بخش‌هایی از محوطه شده

تصویر ۴. نمونه سفال‌های تپه انبز پشته (نگارندگان، ۱۳۹۳)

قابل تاریخ‌گذاری در محوطه، گاهنگاری این محوطه بسیار مشکل است. در بخش‌هایی از محوطه آغل نگهداری گوسفند ایجاد کرده‌اند و برای ساخت دیواره آغل‌ها، مصالح معماری سطح محوطه را جمع‌آوری کرده‌اند. مسجدها: از جمله آثار مربوط به دوران اسلامی، مساجد تاریخی منطقه است. در بررسی منطقه سه مسجد در روستاهای افین (تصویر ۷)، زهان و زردان شناسایی شده است. این مساجد مربوط به دو دوره متفاوت بوده که با پلانی چهارگوش و با صحن، حیاط و محراب به شکلی زیبا ساخته شده‌اند. مهم‌ترین مسجد محدوده مورد مطالعه مسجد جامع افین است که درباره قدمت آن اظهار نظرهای متعددی شده که بازه زمانی سلجوقی تا تیموری را شامل می‌شود. مسجد تزیینات گچبری بسیار زیبایی از دوره ایلخانی دارد که نمونه این تزیینات در محراب، منبر و گنبدخانه شبستان زمستانی مسجد قابل مطالعه است. جامع افین را می‌توان مهم‌ترین بنای محدوده شهرستان زیرکوه دانست. مسجد

دیم و شخم زدن مضطرب و یا تخریب شده است. در برخی قسمت‌های محوطه و در سطح بقایای معماری نیز مشهود است. تراکم سفالی بر روی سطح این محوطه کم بوده، با وجود این سفالینه‌های مربوط به دوره سلجوقی و با لعاب گلی، نقوش قالب زده و لعاب فیروزه‌ای، سبز و مشکی (نقاشی زیرلعاب) تزیین شده و محوطه شهرنبدان با توجه به عدم وجود هرگونه داده منقول و قابل تاریخ‌گذاری در محوطه، گاهنگاری این محوطه بسیار مشکل است. در محدوده‌ی محوطه که زمینی هموار و فارغ از هر گونه پستی و بلندی طبیعی است در گذشته محل استقرار عشایر و گروه‌های دامدار منطقه است که با مصالح پراکنده در محدوده محوطه اقدام به ساخت آغل‌های نگهداری گوسفند در چند جای محوطه کرده‌اند. در سطح محوطه هیچ گونه داده منقولی به دست نیامد و فقط مصالح لاشه سنگ که از تخریب دیوارهای این زیستگاه پراکنده شده، قابل مشاهده است. با توجه به عدم وجود هرگونه داده منقول و

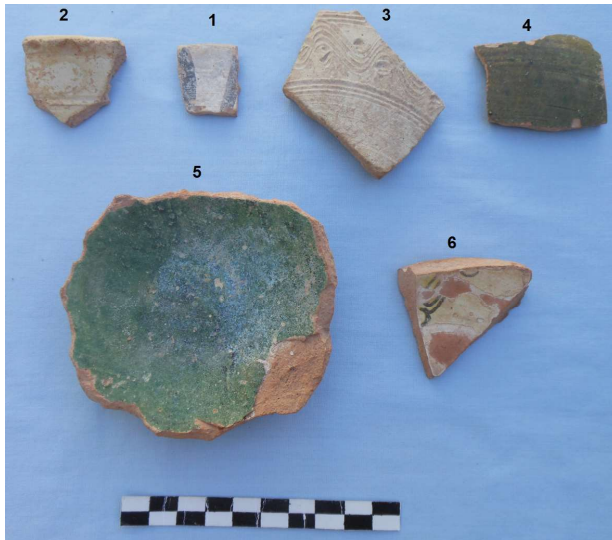
تصویر ۵. دید کلی از سد سردوان نسبت به فضاهای اطراف (نگارندگان، ۱۳۹۳)

امامزاده‌ها در بخش شاسکوه عمدتاً به مانند قبور اهل سنت در منطقه جنوب خراسان فاقد آرامگاه و سنگ قبر است و به صورت توده‌های سنگ آهک در محل‌های مختلف خودنمایی می‌کنند. نمونه این مزارها را در شاسکوه، افین، میلاکوه و استند می‌توان مشاهده کرد.

گورستان: در محدوده مورد بررسی نُه گورستان معروف به گبری (گورستان گبری اسفاد، آبیز، بهناباد، کافور، استند و ...) شناسایی شد. گورستان‌های قدیمی منطقه معمولاً در حاشیه‌ی روستاها و در دامنه‌ها واقع شده‌اند. گورستان‌های مزبور فاقد سنگ قبرهای شاخص بوده و معمولاً قبور با سنگ چین‌های ساده و یا حتی با توده کردن خرده سنگ‌ها مشخص شده‌اند. حتی در برخی از گورستان‌ها تشخیص قبور در سطح گورستان بسیار دشوار و گاهی غیرممکن است (گورستان گبری بهناباد). برخی گورستان‌ها دارای دیوار چینی‌هایی جهت ایجاد محوطه‌هایی خاص برای قبور بوده‌اند که هر چند قبر داخل یک محدوده

زهان دیگر مسجد منطقه است که در دره زیبای زهان و در ده کیلومتری جنوب افین واقع است و متعلق به دوره قاجار است که در دو نوبت (نوبت اول سیلاب و نوبت دوم زلزله سال ۱۳۷۶) تخریب شده است. این مسجد دارای کتیبه‌ای به تاریخ ۱۲۱۸ هـ.ق است. ساده‌ترین مسجد، مسجد روستای تاریخی زردان است که مانند سایر مساجد خراسان جنوبی با لاشه سنگ در پی بنا، خشت و ملات گل با طاق و تویزه و گنبد عرقچین با یک ستون چهارگوش مرکزی که قوس‌ها بر روی آن و دیوارهای جانبی قرار گرفته‌اند، ساخته شده است.

مزارها و آرامگاه: مزارها و آرامگاه‌های شناخته شده‌ی این منطقه عمدتاً مدفن نوادگان امامان یا افراد مذهبی (دو مزار) بزرگ محلی بوده که امروزه مورد تکریم و احترام اهالی منطقه هستند. این بناها با مصالح خشت، لاشه سنگ و آجر ساخته شده و معمولاً در نمای خارجی فاقد تزیینات هستند. نمای داخلی این نوع بناها نیز با پنجره و طاق‌نماهای گچی تزیین شده‌اند.

تصویر ۶. نمونه سفال‌های حوض گرخون (نگارندگان، ۱۳۹۳)

است. این قلعه‌ها دارای چند ردیف حصار، سربازخانه، حوض انبار، ارگ نشین، برج و ... هستند و با مصالحی چون آجر، لاشه سنگ، ملات گچ و گل و ساروج ساخته شده است. در این قلعه‌ها می‌توان سفال‌هایی مربوط به این دوران نیز مشاهده کرد. قلعه‌های کوهستانی در این منطقه متعلق به فرقه اسماعیلیه و سال‌های فعالیت ایشان بین قرون پنجم تا هفتم هجری است. این قلعه‌ها عبارت‌اند از: قلعه کوه آبی، قلعه کوه زردان (تصویر ۸) و قلعه کوه افین.

دسته دوم نیز قلاع قاچاری هستند که در دشت‌های میانکوهی و یا اینکه در بافت قدیم روستا و نزدیک به آن قرار دارند. با پلان منظم و چهارگوش و با مصالح چون خشت و چینه و در برخی مواقع با لاشه سنگ و ملات گل ساخته شده‌اند. در چهار گوشه این قلعه‌ها نیز برج‌های استوانه‌ای شکل جهت نگهبانی تعبیه شده است. هدف از ایجاد این قلعه‌ها که عمدتاً

خاص قرار می‌گرفته‌اند (قبرستان آبی). گورها از نوع چاله‌ای یا گودالی بوده که اموات را داخل چاله دفن کرده بالای قبر را با تخته سنگ پوشانده و اطراف قبر را سنگ چین می‌کرده‌اند. قبرستان‌های به‌دست‌آمده تاریخ‌گذاری دقیق ندارند، چراکه غالب این قبرستان‌ها فاقد مواد فرهنگی از قبیل سفال و سنگ قبر است. نکته جالب اینکه، این گورستان‌ها با وجود اینکه با نام قبرستان گبری یا جودا (یهودی) معروف است، ولی تمامی گورهای آنها رو به قبله است. **قلاع:** قلاع تاریخی منطقه متعلق به دوره زمانی قرون میانی و متأخر اسلامی (۲۵ قلعه) است. قلاع منطقه به دو نوع قلعه‌های کوهستانی و دشتی تقسیم می‌شود. قلاع کوهستانی که به قرون میانی اسلامی و مربوط به فرقه اسماعیلیه نیز است بر فراز کوه‌ها، مناطق دشوارگذر و مشرف به دشت‌ها و به تبعیت از شکل کوهی که بر آن ساخته شده‌اند و بدون پلان منظم

تصویر ۷. نمای کلی از ایوان و گنبدخانه‌های دو طرف مسجد افین (نگارندگان، ۱۳۹۳)

دوم جهت دیده‌بانی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. پوشش بین دو طبقه به صورت عرقچین و با استفاده از ملات گچ و خشت خام با ابعاد ۲۵×۲۵ سانتی متر پوشیده شده است (تصویر ۱۰). بعضی از این برج‌ها تخریب و فقط آثار سطحی آنها باقی مانده است. این برج‌ها معمولا به فواصل معین به هم در دشت‌های به نسبت وسیع و در امتداد آبادی‌ها ساخته می‌شده‌اند. برخی از این برج‌ها جهت نگهبانی از مسیر جوی‌های انتقال آب، به‌ویژه مسیر انتقال آب از افین به اسفدن احداث شده‌اند که نشان از اهمیت و نقش آب در زندگی مردمان این منطقه دارد. مشابه این برج‌ها در منطقه بشرویه نیز وجود دارد (عنانی و رشیدی، ۱۳۹۳).

سازه‌های مرتبط با آب

سد و بند: از جمله سازه‌های در ارتباط با آب در منطقه می‌توان به بندها و سدها اشاره کرد.

بعد از تجاوزات مغولان به ایران ساخته شده‌اند، دفاع ساکنان محل در برابر حملات ترکمانان و ازبکان بوده است (تصویر ۹).

برج‌های منفرد: از دیگر سازه‌ها با کاربری تدافعی و نظامی (۴) که در محدوده بررسی مورد شناسایی قرار گرفته، می‌توان به برج‌های دیده‌بانی (۱۵ برج) مدور خشت و گلی اشاره نمود که معمولا در وسط بافت‌های روستایی یا در مسیر راه‌های دسترسی واقع شده و از دور جلب نظر می‌کنند. این برج‌های دیده‌بانی عمدتاً مربوط به دوره صفوی تا قاجارند و مشابه این برج‌ها در دیگر شهرستان‌های استان خراسان جنوبی نیز گزارش شده است (عنانی و رشیدی ۱۳۹۳ و فرجامی ۱۳۹۲). این بناها به شکل استوانه‌ای و مخروطی شکل اند که اکثراً در دو طبقه با ورودی کوتاه ساخته شده که طبقه اول جهت استراحت نگهبانان و طبقه

تصویر ۸. بقایای معماری حصار و سربازخانه‌های قلعه کوه زردان (نگارندگان، ۱۳۹۳)

باشند که با مصالحی همچون لاشه سنگ و آجر احداث شده‌اند. آب‌انبارها بناهای ساده و فاقد تزئین بوده که بسیاری از آنها امروزه همچنان دایر و مورد استفاده اهالی منطقه خصوصاً عشایر است. تمامی این آب‌انبارها فاقد کتیبه‌اند و مربوط به قرون متأخر اسلامی هستند. با وجود سیستم‌های آبرسانی مدرن ولی حوض‌انبارها امروزه نیز نقش مهم و کلیدی که در گذشته به منظور سیراب کردن انسان‌ها و حیوانات داشته‌اند را در این منطقه حفظ کرده‌اند؛ چرا که بنا به گفته ساکنان و بومیان منطقه زیرکوه، زندگی کردن بدون حوض‌انبارهای صحرایی در منطقه غیرممکن است (تصویر ۱۱).

آسیاب: در محدوده مورد مطالعه ۱۸ آسیاب شناسایی شد (تصویر ۱۱). این آسیاب‌های منحصراً در دره‌ها و یا مکان‌هایی است که قنات‌ها یا رودخانه‌های پرآب جاری است. آسیاب‌های آبی شامل سازه‌های متشکل از

چهار بند در منطقه مورد شناسایی قرار گرفته که این بندها به دلیل سیلاب‌های فصلی که در منطقه رخ داده از بین رفته و یا بخش کمی از سازه آنها باقی مانده است. در دوره اسلامی سه سد ساخته شده که یک سد مربوط به قرون میانی اسلامی (سد فخران) و دو سد دیگر مربوط به قرون متأخر اسلامی (بند استند و بند آخوند) است. این سازه‌ها به منظور جلوگیری و ممانعت از تخریب سیلاب‌های فصلی منطقه و همچنین ذخیره کردن آب در پشت سد و همچنین به منظور نفوذ در زمین و پرآب کردن قنات ساخته شده است. مصالح مورد استفاده در این سدها سنگ، ملات گچ و ساروج است. حوض‌انبار: در محدوده مورد مطالعه ۲۸ حوض‌انبار آب شناسایی شد که اکثر این حوض‌انبارها در مناطق کویری و فاقد آب‌های جاری، واقع شده‌اند؛ آب‌انبارها دارای پلانی ساده و شامل یک مخزن آب معمولاً مدور با سقف گنبدی و فاقد پاشیر با سقف ضربی می

تصویر ۹. قلعه‌الیش‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۳)

کم دوام استفاده شده، تخریب گشته‌اند و فقط قسمتی از بقایای دیواره آن‌ها باقی مانده است. این آسبادهای در دو روستای شاج بخش زهان و وند بالا بخش شاسکوه و در دامنه کوه‌ها ایجاد شده‌اند.

کاروانسرا (رباط): از جمله بناهای عام المنفعه‌ای در محدوده مورد مطالعه، رباطی (کاروانسرا) متعلق به دوره صفوی در روستای زردان است (تصویر ۱۳). این اثر بنایی از لاشه سنگ، آجر، ملات گچ و گل است که از آن برای اتراق کاروانیان استفاده می‌شده است. ابعاد این رباط 30×32 متر و شامل یک ایوان به ارتفاع نه متر در ضلع غربی، حیاط مرکزی سه راهرو در ضلع شمال، جنوب و غرب با یک حیاط مرکزی است. در سه طرف بنا صفت‌هایی با ارتفاع یک متر از سطح زمین قرار دارد که جهت اقامت و استراحت مسافران استفاده می‌شده است. در حال حاضر بنا به صورت متروک بوده و استفاده خاصی از آن نمی‌شود، ولی تا چند

چند فضا می‌گردد. پلان آسبادهای مزبور شامل یک جوی انتقال آب، یک توره یا برج استوانه‌ای و یک یا چند اتاق است. آسبادهای از مصالحی همچون قلوه سنگ، ملات گچ، ساروج، گل و آهک ساخته شده و تمامی آنها امروزه بلا استفاده و متروک باقی مانده‌اند. تمام آسبادهای شناخته شده از نظر پلان کاملاً مشابه به هم بوده و فاقد تزئینات و کتیبه هستند. همان‌طور که در بالا اشاره گردید این آسبادهای منحصرأ در مناطقی ساخته شده‌اند که دارای سیستم آبرسانی دائم و منظمی بوده‌اند.

آسباد: در محدوده مورد بررسی دو آسباد شناسایی شده است. این آسبادهای بر روی بلندی و در جهت وزش بادهای شرقی که عمدتاً در تابستان مربوط به بادهای 120 روزه سیستان است، ساخته شده و مصالح مورد استفاده در آن لاشه سنگ، خشت و ملات گل است. برای ساخت این سازه‌ها، به دلیل اینکه از مصالح

تصویر ۱۰. ورودی و پنجره دیده‌بانی برج بی‌جوی اسفدن- دید از غرب (نگارندگان، ۱۳۹۳)

جهت غرب بنا قرار گرفته است. لازم به ذکر است ورودی دیگری با عرض و ارتفاع کمتر در شرق بنا ایجاد شده است. برای ساخت دیوار تا ارتفاع یک متر از سنگ و بقیه دیوار با خشت خام کار شده است. یکی از ویژگی‌های اصلی این پاسگاه رعایت اصل تقارن در معماری آن است که دارای یک راهرو مرکزی با پوشش‌های هلالی و ضربی و اطاق‌هایی در دو طرف است، مجموع این اتاق‌ها هشت تا بوده که شش اتاق با ابعاد $۲/۵ \times ۲/۵$ متر و دو اتاق با ابعاد $۲/۵ \times ۱/۵$ متر است. درون هر یک از این اتاق‌ها طاقچه‌هایی نیز تعبیه شده است و پوشش فضاها نیز با خشت خام به صورت گنبدی و ضربی است. نمای اصلی طاق‌ها، پنجره‌ها و ورودی بنا با قاب گچی تزیین شده است. یک برج در گوشه جنوب شرقی اثر به صورت مدور کار شده است.

معادن و کوره‌های ذوب مس و آهن: از مهم‌ترین

سال پیش از رباط به عنوان انبار علوفه و محل نگهداری دام روستاییان استفاده می‌شده است. از خصوصیات بارز بنا، استفاده از مصالح متنوع در ساخت بنا و زیبایی، دقت و ظرافت در اجرای دیوارها و نیز طاق‌ها و پوشش‌ها است (جنتی‌فر، ۱۳۸۰: یک). در دوره قاجار تغییراتی در ساختار بنا به وجود آمده و دیوارهای خشت و گلی بر بالای بام کاروانسرا ساخته‌اند و همچنین برج‌هایی را به چهار گوشه بنا افزوده‌اند و بنا را به یک قلعه و سازه دفاعی تبدیل کرده‌اند. ورودی و ایوان بنا را نیز با دیواری آجری مسدود کرده‌اند تا کار دفاعی در این محل راحت‌تر صورت گیرد.

پاسگاه: بنای پاسگاه چاپایاب در حاشیه‌ی غربی روستای قدیم چاپایاب ساخته شده و مربوط به اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی است. روستای چاپایاب جدید به فاصله‌ی ۵۰۰ متری غرب اثر قرار دارد. ورودی اصلی بنا با طول و عرض ۲۰۰×۱۲۰ سانتی متر در

تصویر ۱۱. نمای کلی از حوض انبار حاج خداداد- دید از شرق (نگارندگان، ۱۳۹۳)

کوهستانی کشف شده که با روش سطحی و روباز مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفته است. عمده این معادن در محل‌های صعب‌العبور و برفراز قله کوه‌های مرتفع واقع شده و دسترسی به آن بدون کمک افراد محلی غیرممکن است. دشواری عمده در ارتباط با این نوع محوطه‌ها، فقدان یافته‌های سطحی موثر در تاریخ‌گذاری آنان است. گرچه در یکی دو محوطه تعداد بسیار محدودی از سفال‌های دوران اسلامی کشف شده، اما در اکثر آنان، هیچ‌گونه یافته‌ی سطحی به‌دست نیامده که مانع از تاریخ‌گذاری دقیق زمان بهره‌برداری از این محوطه‌هاست. تاکنون مشابه چنین محوطه‌هایی در بخش‌های شمالی کویر در شاهرود (Roustaei, 2012)، در نیشابور (علیلو و لاله، ۱۳۹۲) و مناطق همجوار با محدوده بررسی همچون در نهبندان (هاشمی زرج‌آباد و تقوی، ۱۳۹۱) و شهرستان سریشه (فرجامی، ۱۳۹۲) مورد شناسایی قرار گرفته است.

آثار شناسایی شده در محدوده بررسی، معادن باستانی (یک معدن) و کوره‌های ذوب فلز (۱۲ کوره) است (تصویر ۱۴). در محدوده بررسی به‌دلیل آهکی بودن، کمتر شاهد رگه‌های معدنی بوده و بیشتر آثار شناسایی شده را کوره‌های ذوب فلز شامل می‌شود و این امر نیز به‌دلیل آب و هوای مناسب منطقه به منظور رشد گونه‌های گیاهی است که شرایط را برای تهیه سوخت مناسب کوره‌های ذوب فراهم می‌آورد است. این کوره‌ها در دره‌های کوهستانی و مناطق بیابانی بنا به نیاز و وجود مواد سوختی ایجاد شده‌اند و در سطح منطقه خصوصاً حاشیه شمالی و شرقی شاسکوه پراکنده‌اند. چند نمونه از این کوره‌ها نیز در دشت واقع شده‌اند. لازم به ذکر است مواد معدنی مورد نیاز این کوره‌ها عمدتاً از مناطق شمالی از منطقه سنگان خواف وارد می‌شده است. در این بررسی تنها یک‌معدن مس معدن در روستای تاریخی افین در چشم‌انداز کویری و

تصویر ۱۲. نمای کلی از توره و پوشش‌های گنبدی آسیاب افین (دید از شمال شرق)

تحلیل آثار فرهنگی بخش شاسکوه و زهان شهرستان زیرکوه

تاریخچه پیدایش و شکل‌گیری شهرستان زیرکوه به استناد متون و منابع مکتوب تاریخی مشخص نیست، اما مطالعات اندک باستان‌شناسی در این شهرستان، نشان از قدمت این منطقه دارد؛ به طوری که با بررسی باستان‌شناسی انجام گرفته، وجود محوطه‌های دوران مختلف باستان‌شناسی حکایت از این امر دارد. از دوره‌های پارینه‌سنگی، نوسنگی و مس‌وسنگ آثاری در این منطقه مورد شناسایی قرار نگرفت و هیچ نشانه‌ای از وجود این دوره‌ها به دست نیامد و فقط در محوطه جعفرآباد افین احتمال وجود آثار دوره‌های نوسنگی یا مس‌وسنگ می‌رود ولی وجود آثار دوره مفرغ در این محوطه به طور قطع است (دانا، ۱۳۹۳). با توجه به کشف شواهدی از دوره مس و سنگ در منطقه سیستان و با توجه به قرابت منطقه جنوب خراسان با منطقه سیستان، احتمال حضور جوامع این دوره نیز در منطقه دور از ذهن نیست. نمونه وجود این گونه آثار مربوط به دوره مس‌وسنگ در خراسان جنوبی فقط در محوطه سرتخت باغستان فردوس به اثبات رسیده است (فرجامی، ۱۳۸۸). بقایای مربوط به دوره

درختان کهنسال: از جمله آثار مهم منطقه زیرکوه درختان کهنسال (هفت درخت) است (تصویر ۱۵) که این درختان برخی به دلیل خشکسالی‌هایی چند دهه اخیر در منطقه جنوب خراسان رخ داده، خشک شده‌اند (سرو میرآباد) و یا اینکه به جز چند درخت که وضعیت مناسبی دارند، مابقی آنها در آستانه خشک شدن است. علاوه بر این، ساکنان محل مهم‌ترین عوامل تخریب این آثار طبیعی هستند، چرا که به منظور استفاده‌های خاص از چوب این درختان (درخت سرو استند) استفاده کرده و آسیب‌های جدی به آنها وارد می‌آورند.

پناهگاه سنگی/غار: در بررسی بخش‌های شاسکوه و زهان پنج غار مورد شناسایی قرار گرفته که به جز یکی، مابقی غارها مسکونی بوده و حتی در دو غار معروف به پهلوان (تصویر ۱۶) در محدوده شمالی شاسکوه که از لحاظ ساختار دفاعی نسبتاً وضعیت مناسبی دارند، سازه‌هایی نیز در داخل آنها دیده می‌شود. از میان غارها شناسایی شده سه غار فاقد مواد فرهنگی و یک غار با مواد فرهنگی قرون میانه اسلامی و یک غار با مواد فرهنگی مربوط به قرن‌های متأخر اسلامی هستند (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۳. نمای کلی از حیاط و حجره‌های رباط زردان (دید از شرق)

کوب سرایان و رَزّه در میان دو محوطه بسیار مهم منطقه جنوب خراسان است. وجود این محوطه‌ها و همچنین حضور جوامع عصر مفرغ در مناطق شمال (خراسان شمالی و رضوی) و جنوب (سیستان و بلوچستان) استان خراسان جنوبی کمبود چنین جوامعی در این ناحیه پرسش برانگیز و نیازمند پژوهش‌های گسترده‌تر و جدی‌تر است. در منطقه شمال‌شرق ایران فرهنگ‌های عصر مفرغ شامل فرهنگ نمازگاه IV و مجموعه بلخی-مروی (BMC) در تپه‌هایی همچون تپه دامغانی (وحدتی و همکاران، ۱۳۸۹)، محوطه چَلو (Biscione and Vahdati, 2011)، شهرک فیروزه نیشابور (باصفا و رحمتی، ۱۳۹۳؛ باصفا، ۱۳۹۳) مورد شناسایی و کاوش قرار گرفته و در منطقه سیستان استقرارهایی از دوران مفرغ از کاوش‌های شهر سوخته (سیدسجادی، ۱۳۸۱؛ Tosi, 1973, Tosi, 1983; Sajja, 2003)؛ (di, 2003)، بمپور (De Cardi, 1968) و اخیراً تپه صادق (شیرازی، ۱۳۹۳) شناسایی شده است. در منطقه خراسان جنوبی تنها شواهد به کشف اتفاقی یک مجموعه ظروف

مفرغ در میان یافته‌های بررسی بسیار محدود است و شواهد این دوره شامل سفالینه‌هایی از محوطه‌های تپه خاک محمدرسول، محوطه جعفرآباد و آنبزپشته مشاهده شد. این سفال‌ها ساده، دست‌ساز و دارای خمیره‌ای به رنگ نخودی و قرمز با شاموت ماسه و پوشش گلی قرمز است. محوطه جعفرآباد در یک دره میان‌کوهی و در کنار یک رودخانه دائمی واقع شده است. ولی محوطه خاک محمد رسول در دامنه کوهپایه‌های شمالی شاسکوه در حاشیه کویر چاپایاب و محوطه آنبزپشته در یک دشت به نسبت وسیع در حاشیه جنوب غربی شاسکوه واقع شده است. این محوطه‌ها، محوطه‌های چند دوره‌ای با وسعت محدود هستند. آگاهی نداشتن از وضعیت باستان‌شناختی، الگوهای استقرار و توالی سفالی منطقه شرق کشور و به‌طور اخص منطقه خراسان جنوبی در دوره مس و سنگ نیز سبب دشواری در شناسایی یافته‌های این دوره در میان مجموعه‌های سفالی شده است. خوشبختانه در سال‌های اخیر محوطه‌های بسیار مهمی مربوط به عصر مفرغ مورد شناسایی قرار گرفته که محوطه کَلّه

تصویر ۱۴. سرباره‌های کوره ذوب آهن نگ سُرخیگو - دید از غرب (نگارندگان، ۱۳۹۳)

است که در دشت واقع شده، بقیه این محوطه‌ها به فاصله‌ی نزدیکی از منابع آب دائمی و فصلی در دامنه‌های و یا مناطق پایکوهی قرار دارند. با توجه به تعداد اندک محوطه‌ها در این دوره، به طور دقیق نمی‌توان در مورد الگوی استقراری آن صحبت کرد. با این وجود سفال‌های جمع آوری شده از سطح این محوطه‌ها به‌ویژه در دوره تاریخی نشان از این دارد که سفال‌های آن قابل مقایسه با سفال‌های منطقه سیستان و همین‌طور در دوره اسلامی قرون اولیه تا میانه، سفال‌های آن قابل مقایسه با سفال شهرهای نیشابور، گرگان و... است. از دوران عصر آهن هیچ‌گونه بقایایی در میان یافته‌های بررسی، شناسایی نشد. فقدان چنین استقرارهایی را می‌توان به ناشناخته بودن فرهنگ‌های این دوره در منطقه، انجام نشدن پژوهش‌های هدفمند در این زمینه، زلزله، فرسایش شدید آب و باد در منطقه قلمداد نمود که سبب مدفون شدن محوطه‌هایی با بقایای این دوران در زیر رسوبات، یا شسته شدن و بادرفتی شدن محوطه‌ها شده است.

بقایای باستان‌شناختی حاصل از دوره آغاز

فلزی مفرغی مشکوک در شهر خوسف و گمانه‌زنی محوطه رزه در میان (سروش و یوسفی ۱۳۹۳) و کله کوب آیسک سرایان (یوسفی ۱۳۹۱ الف) محدود می‌شود.

غالب محوطه‌ها در شهرستان زیرکوه در مناطق پایکوهی و دامنه‌های کوهستانی شکل گرفته است. به نظر می‌رسد که در شکل‌گیری این محوطه‌ها ارتفاعات، تامین مایحتاج، تامین منابع آبی، مناطق نیمه کوهستانی و امنیت تأثیر بسزایی داشته، به طوری که بشر با غلبه بر شرایط زیست محیطی، دامنه‌های مناطق مرتفع را مورد سکونت قرار داده است. با این تفسیر تراکم محوطه‌ها در دامنه‌ها و یا در دره‌های میانکوهی بیشتر است و همان گونه که عنوان شد در ناحیه‌ای واقع شده‌اند که امنیت غذایی و آب از اولویت برخوردار بوده است. آب همواره نقش مهمی در شکل‌گیری این محوطه‌ها داشته است. دوری و نزدیکی به رودخانه‌های اصلی و فصلی همواره شاخصه مهم استقراری به‌شمار می‌رود. به طوری که اکثر این محوطه به‌جزء محوطه حوض گرخون مربوط به دوره اسلامی

تصویر ۱۵. درخت سرو اسفاد (نگازندگان، ۱۳۹۳)

شیاردار افقی از بارزترین این نوع سفال‌هاست که در محوطه انبیزپشته و سایر محوطه‌های این دوره شناسایی شده است. محوطه پشته گرد استند دارای سازه‌های معماری به احتمال مذهبی در بالاترین سطح است که می‌تواند دلیل بر وجود سازه‌های مرتبط با آتشکده از دوره ساسانی باشد.

در دوره اسلامی، این منطقه بخشی از ایالت قهستان بوده که در همان نخستین سال‌های حمله اعراب به تصرف سپاه اسلام درآمد. در منابع جغرافیایی قرون اولیه اسلامی، اسمی از زیرکوه به میان نیامده و هر چند از اوایل اسلام آثار کمتری در سطح شهرستان وجود دارد (محوطه حوض کرخون) اما کوهستانی بودن منطقه قهستان و شهرستان زیرکوه و شیعی بودن آن باعث شده که بسیاری از امامان و امامزادگان در اوایل اسلام به این منطقه پناه آورند. وجود قبور این امامزادگان در روستاهای شهرستان زیرکوه موید این امر است. از جمله این امامزادگان می‌توان به مزار شاسکوه و میلاکوه، مزار چهارگنبد افین

تاریخی و تاریخی (به‌ویژه دوره‌های اشکانی و ساسانی) در میان مجموعه یافته‌های بررسی شامل سه محوطه استقرار می‌گردد. از این محوطه‌ها یک محوطه در دشت و دو محوطه در بخش‌های کوهپایه‌ای شرق شاسکوه است و نشان‌گر نخستین استقرار متراکم جوامع انسانی در منطقه است. سفالینه‌های نخودی و قرمز با آمیزه ماسه و پوشش گلی غلیظ یا رقیق به رنگ‌های نخودی، قرمز و قهوه‌ای از این محوطه‌ها به دست آمده است. گرچه در میان یافته‌های بررسی اثری از سفال‌های نوع لوندو نیست، اما چنین سفال‌هایی از گمانه‌زنی‌ها و بررسی‌های صورت گرفته در استان همچون تپه گبری مود، تپه قلعه گیو در خوسف، پشته نه تاق چنشت، تپه ته کندوک کلاته سلیمان، قلعه نه‌بندان و کلاته شاپوری در نه‌بندان به دست آمده است (فرجامی، ۱۳۹۲). سنت‌های سفال‌گری منطقه در دوره اشکانی شباهت‌های زیادی با سنن سفالگری اشکانی دشت سیستان دارد (علیزاده و همکاران ۱۳۹۳، جوزی و مهرآفرین، ۱۳۹۲). سفال‌های با تزیینات

تصویر ۱۶. طاق و ایوان انتهایی غار پهلوان (نصرآبادی، ۱۳۸۴: ۴)

برآیند

شهرستان زیرکوه یکی از مناطق کهن و با سابقه چند صد ساله در استان خراسان جنوبی است که آثار شناسایی شده در محدوده شهرستان گواه این مطلب است. آثار شناسایی شده که قبل از این پروژه بررسی شده بیشتر به بناهای شاخصی که در محدوده شهرستان وجود داشته، پرداخته است. در بررسی انجام شده محدوده بخش‌های شاسکوه و زهان این شهرستان در مجموع ۱۴۱ اثر تاریخی شامل مسجد، قبرستان، محوطه، غار، بنا، معدن، کوره ذوب و... شناسایی شد. ضمناً از مجموع این آثار، تعداد ۱۱ اثر نیز در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است. از مجموع ۱۴۱ اثر شناسایی شده محدوده مورد مطالعه سه اثر مربوط به دوران پیش از تاریخ، دو اثر مربوط به دوران تاریخی، سه اثر مربوط

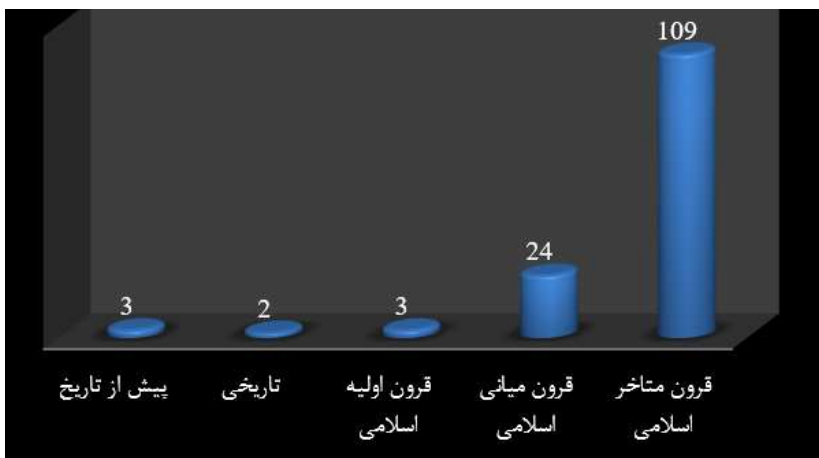
و مزار نور (کلاته مزار) اشاره کرد. در قرون میانی اسلامی همزمان با بالا گرفتن نهضت اسماعیلیان و ساخت قلعه‌های مهم در سطح استان و منطقه شاسکوه و زهان از جمله قلعه کوه آبیز، قلعه کوه زردان و قلعه کوه افین می‌توان گفت که این منطقه در دوره سلجوقی یعنی قرون پنجم و ششم هجری از رونق و آبادانی برخوردار بوده است. با این وجود، در دوره اسلامی ما شاهد آثار بیشتری نسبت به دوره پیش از تاریخ و تاریخی هستیم که اکثراً به صورت بنا هستند و بیشتر هم شامل استحکامات دفاعی مانند قلعه و برج مربوط به قرون میانی و متأخر اسلامی و همین‌طور بناهای عام المنفعه مثل آسیاب و حوض انبار می‌شوند. یکی از دلایل اصلی ساخت بناهای دفاعی طی قرون متأخر حملات ترکمن‌ها و ازبک‌ها به این منطقه بوده است.

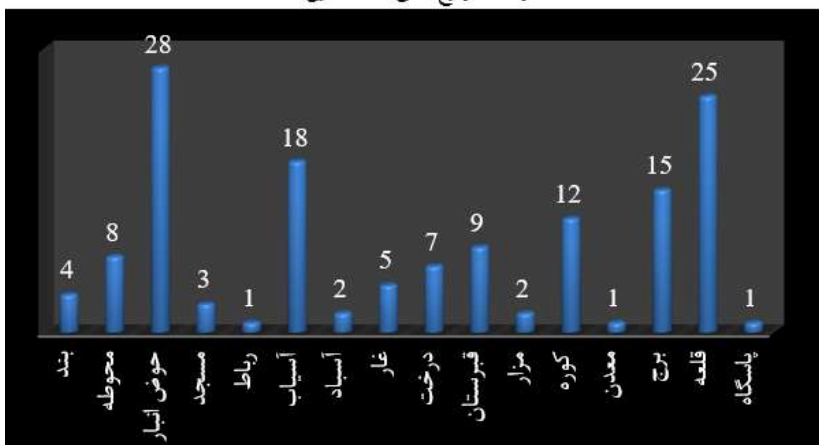
تصویر ۱۷. نمونه سفال‌های غار بهلوان (نصرآبادی، ۱۳۸۴: ۸)

در منطقه مورد مطالعه اندک است، جای تامل دارد. شاید یکی از دلایل اصلی تعداد کم محوطه‌های پیش از تاریخی و سپس تاریخی و همین قرون اولیه اسلامی سطحی بودن صفحات سنگ بستر و کمبود منابع آب و خاک در بیشتر بخش‌های منطقه باشد که این امر در دوره معاصر تشدید شده و باعث شده که بیشتر مردم این منطقه از راه دامداری و کوچ‌نشینی ارتزاق کنند. یکی دیگر از این موارد، زلزله‌خیز بودن این منطقه می‌تواند باشد که همین موجب شده تا تراکم این محوطه‌ها در منطقه کم باشد. آثار شناسایی شده نشان از این امر است که این مناطق با مناطق همجوار خود در ارتباط بوده و این امر میسر نمی‌شده جزء از طریق یک جاده ارتباطی که بین این مناطق وجود داشته است. با وجود این با مطالعه به آثار فرهنگی تعداد اندک محوطه‌های دوران پیش از تاریخ، تاریخی و همین طور اسلامی، تأثیر و تأثر سایر مناطق را به خوبی می‌توان در این منطقه دید.

به قرون اولیه اسلامی، ۲۴ اثر مربوط به قرون میانی اسلامی و ۱۰۹ اثر مربوط به قرون متأخر اسلامی است. تعداد محوطه‌های به نسبت کم و بناهای باستانی به نسبت زیادی از دوران اسلامی مورد شناسایی قرار گرفته است. این شهرستان به علت واقع شدن در کویر از یک طرف و منتهی شدن به کوهستان از طرف دیگر دارای دو نوع آب و هوای گرم و خشک و سرد است و قسمت اعظم شهرستان را دشت‌های خشک تشکیل می‌دهد. کاهش میزان بارندگی و همچنین ضریب خشکی بالای این منطقه، نمایانگر آب‌وهوای صحرائی، خشک و بیابانی است. شهرستان زیرکوه در قسمت‌های کوهستانی دارای تابستان‌های معتدل و زمستان‌های خنک و سرد و قسمت‌های دشت آن دارای تابستان‌های گرم و زمستان‌های سرد و خشک است و همین امر موجب شده که آثار شناسایی شده در مناطق کوهپایه‌ای و دامنه کوه‌ها شکل بگیرد، اما چه شده که محوطه‌های پیش از تاریخی، تاریخی و همچنین اسلامی

نمودار ۱. توزیع زمانی آثار شناسایی شده

نمودار ۱. توزیع زمانی آثار شناسایی شده

نمودار ۲. نوع آثار شناسایی شده در بررسی باستان‌شناختی بخش شاسکوه و زهان شهرستان زیرکوه

باصفا. حسن. رحمتی. مهدیه (۱۳۹۳). سومین فصل کاوش‌های نجات‌بخشی محوطه شهرک فیروزه. نیشابور. در مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهم‌آبی سالانه باستان‌شناسی ایران. پژوهشگاه میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری: ۷۵-۷۷.

جنتی‌فر. محمدعلی (۱۳۸۰). گزارش ثبتی رباط زردان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.

جوزی. زهره. مهرآفرین. رضا (۱۳۹۲). سلسله‌مراتب و ارتباط فضایی محوطه‌های اشکانی دشت سیستان.

الف) فارسی

آیتی. محمدحسن (۱۳۷۱). بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قاینات و قهستان. چاپ دوم. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.

باصفا. حسن (۱۳۹۳). شیوه‌های تدفین دوره مفرغ پایانی در دشت نیشابور (شمال شرق ایران). در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان. به کوشش محمد حسین عزیزی خراقتی. مرتضی‌خانی‌پور و رضا ناصری، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران: ۲۵۷-۲۶۷.

مطالعات باستان‌شناسی. سال پنجم. شماره ۲. ۷۹-۵۹.

حاتمی‌نژاد. حسین (۱۳۸۰). جغرافیای شهرستان قاینات. چاپ اول. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی

حاجی علیلو. سولماز و لاله. هایده (۱۳۹۱). بررسی باستان‌شناختی پهنه فرهنگی نیشابور از منظر معدن‌کاوی و فلزکاری کهن در دوران اسلامی. دوره ۳. ش. ۵: ۱۰۱-۱۲۰.

خالدیان. ستار؛ صدیقیان. حسین و افضل‌لی. زینب (۱۳۹۲). رشد و شکوفایی دشت تهران در دوران اسلامی براساس بررسی‌های باستان‌شناختی. مجموعه مقالات همایش ملی باستان‌شناسی ایران. دانشکده هنر دانشگاه بیرجند.

خوافی. شهاب‌الدین عبدالله (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو (قسمت ربع خراسان و هرات). تصحیح غلامرضا وهرام. تهران: انتشارات اطلاعات.

دانا. محسن. گاراژیان. عمران. سروش. محمدرضا. (۱۳۹۲). نویافته‌های نوسنگی-مس‌سنگی در شرق ایران. چکیده مقالات همایش ملی باستان‌شناسی ایران. چاپ اول. انتشارات پایتخته.

رجبی. نجیب‌الله (۱۳۸۴). تاریخ و جغرافیای شهرستان قاینات. تهران: انتشارات شهر آشوب.

سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۸۸). فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور استان خراسان جنوبی، شهرستان قاینات. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

سروش. محمدرضا و یوسفی. صاحب (۱۳۹۳). محوطه رزه. شاهدی از استقرارهای هزاره سوم تا دوران تاریخی در خراسان جنوبی. در مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران. پژوهشگاه میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری: ۳۳۵-۳۳۸.

سروش. محمدرضا (۱۳۸۴). گزارش گمانه‌زنی مسجدجامع افین. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی.

سلطانی. سعید (۱۳۹۱). جستاری در بازشناسی قلاع

قهستان با تأکید بر طراحی. حفاظت و ساماندهی قلعه کوه قاین. بیرجند: انتشارات قهستان.

سیدسجادی. سیدمنصور (۱۳۸۱). شهر سوخته ۱۳۷۶-۱۳۸۰. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور.

شیرازی. روح‌الله (۱۳۹۳). فصل چهارم کاوش در تپه صادق. در مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران. پژوهشگاه میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری: ۲۸۳-۲۸۸.

صمدی. حبیب‌الله (۱۳۳۰). «هشت ماه تلاش در پی آثار عهد حجر ایران». ماهنامه آموزش و پرورش. سال ۲۵. ش ۶.

علیزاده. فاطمه و شیرازی. روح‌الله (۱۳۹۳). مطالعه نقوش شاخص سفال اشکانی در جنوب شرق ایران (حوزه مکران. مجله هنر و فن. دوره یک. شماره سه. تابستان و پاییز ۱۳۹۳: ۲۱-۴۴.

علیزاده. فاطمه؛ مهرآفرین. رضا؛ شیرازی. روح‌الله و موسوی حاجی. سیدرسول (۱۳۹۲). پژوهشی بر روابط فرهنگی سواحل مکران جنوبی در دوران اشکانی برپایه نتایج مقایسات گونه شناختی نمونه‌های سفالین. مجموعه مقالات همایش ملی باستان‌شناسی ایران. دانشکده هنر دانشگاه بیرجند.

عنانی. بهرام و مصطفی رشیدی (۱۳۹۳). بررسی باستان‌شناسی شهرستان بشرویه. خراسان جنوبی. در مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران. پژوهشگاه میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری: ۳۲۵-۳۲۷.

فرجامی. محمد (۱۳۸۶). گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم تپه قلعه کهنه اسفدن. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی.

فرجامی. محمد (۱۳۸۸). گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم تپه سرتخت باغستان. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی.

فرجامی. محمد (۱۳۹۰). سیستم و ابزار دفاعی در دژهای ایران اسلامی. مطالعه موردی: دژهای اسماعیلیه در منطقه قهستان. فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان. سال پنجم. شماره

ب) نافرسی

سوم. بهار ۱۳۹۰. شماره پیاپی ۱۹.
 فرجامی. محمد (۱۳۹۲). گزارش بررسی
 باستان‌شناختی شهرستان سریشه. بیرجند: آرشیو
 اداره کل میراث فرهنگی. صنایع دستی و گردشگری
 خراسان جنوبی.
 فرجامی. محمد (۱۳۹۲). گسترش سفال لوندو در
 محدوده خراسان جنوبی. مجموعه مقالات
 همایش ملی باستان‌شناسی ایران. دانشکده هنر
 دانشگاه بیرجند.
 فرقاتی. محمد فاروق (۱۳۸۵). تاریخ اسماعیلیان
 قهستان. چاپ دوم. تهران: انتشارات انجمن آثار و
 مفاخر فرهنگی.
 فنودی. شیخ عبدالحسین (۱۳۸۳). تاریخ قاینات. به
 اهتمام محمود رفیعی. تهران: انتشارات هیرمند.
 گابریل. آلفونس (۱۳۷۱). عبور از صحاری ایران.
 ترجمه فرامرز نجد سمیعی. چاپ اول. مشهد:
 انتشارات آستان قدس رضوی.
 لباف خانیکی. رجیعی (۱۳۸۷). گزارش فصل اول
 کاوش باستان‌شناسی مسجد جامع کهن قاین.
 بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی. صنایع
 دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی.
 نصرآبادی. علیرضا (۱۳۸۴ الف). گزارش بررسی و
 شناسایی آثار تاریخی قاین. بیرجند: آرشیو اداره کل
 میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی.
 نصرآبادی. علیرضا (۱۳۸۴ ب). گزارش ثبتی سد
 سردوان. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی

صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
 نصرآبادی. علیرضا (۱۳۸۴ د). گزارش ثبتی غار پهلوان
 بندآخوند. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی
 صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
 نصرآبادی. علیرضا (۱۳۸۵ ج). گزارش ثبتی تپه پشته
 اوستا. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی
 صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
 واندنبرگ. لویی (۱۳۴۸). باستان‌شناسی ایران باستان.
 ترجمه عیسی بهنام. تهران: دانشگاه تهران.
 وحدتی. علی‌اکبر؛ فرانکفورت. آنری پل؛ فواش.
 اریک؛ تبریگ. مارگارتا و مشکور. مرجان (۱۳۸۹).
 گزارش مقدماتی گمانه زنی در تپه دامغانی سبزوار.
 باستان‌شناسی و تاریخ. سال ۲۴. شماره دوم. شماره
 پیاپی ۴۸. بهار و تابستان ۱۳۸۹: ۱۷-۳۶.
 هاشمی زرج‌آبادی. حسن. تقوی. عابد (۱۳۹۱).
 پژوهش‌های باستان‌شناسی معادن کهن در خراسان
 جنوبی. مطالعه موردی نویافته‌های مراکز کهن
 ذوب فلز شوسف نهبندان. فصلنامه مطالعات
 فرهنگی اجتماعی خراسان. شماره ۲۵: ۱۴۵-
 ۱۷۰.
 یوسفی صاحب (۱۳۹۱). گزارش گمانه‌زنی به منظور
 تعیین عرصه و لایه‌نگاری تپه کله کوب آیسک.
 خراسان جنوبی. در چکیده مقاله‌های یازدهمین
 گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران. تهران:
 پژوهشگاه میراث فرهنگی. صنایع دستی و
 گردشگری.

Coon, Carleton, 1951, cave explorations
 in Iran 1949, Philadelphia, the Uni-
 versity Museum, university of Penn-
 sylvania.
 De Cardi, Beatrice, (1968), Excavations at
 Bampur, S.E. Iran: a brief report, Iran
 6: 135-157.
 Roustaei, Kourosh, 2012, Archaeo-Met-
 allurgical reconnaissance of ancient
 mines and slag sites on the northern
 edge of the Dasht-e Kavir Desert,
 Iran, Iranica Antiqua, Vol. XLVII, pp.

بی‌نام (۱۳۹۲)، تقسیمات کشوری در ایران، قابل
 دسترس در وبگاه:

<http://www.sko.ir>

351-398.

Sajjadi, S.M.S.(2003), Excavations at
 Shahr-I Sokhta, First preliminary
 report on the excavations of Grave-
 yard(1997-2000), Iran 16: 21-97.

Tosi, M.(1973), the cultural sequence at
 Shari-I Sokhta, Bulletin of the Asia In-
 stitute of Pahlavi University 3: 64-80.

Tosi, M.(1983), development, continuity
 and change in the stratigraphical se-
 quence of Shahr-I Sokhta, in M. To-
 si(ed.), prehistoric Sistan I, Rome, pp.

اینترنت:

<http://commons.wikipedia.org>

تاریخچه شهر حاجی آباد قابل دسترس در محوطه:

<http://hajiabad.ir>

“Contents”

Article

Ahura Mazda and Shapur II? A Note on Taq-I Bustan I, The Investiture of Ardashir II Bruno Overlaet, Persian translated by Sajjad Bahramian	4
Remarks on Late Sasanian Art: The Figural Capitals at Taq-e Bostan Matteo Compareti, Persian translated by Shahin Aryamanesh	20
A Wandering Masterpiece in Closet: Brass Ewer of Zanjan Archaeological Museum Ali Norallahi	34
The Sphero-conical Vessel: A Difficult Interpretation between Historical Sources and Archaeology S. Pradines, Persian translated by Mohsen Saadati	64
Archaeological Survey of Zahan and Shaskuh Sections of Zirkuh County of South Khorasan Mohammad Farjami & Ali Asghar Mohmoodi Nasab	74
Archaeological Survey of the Historical Context of the Village of Tighdar in Qaen Ali Asghar Mahmoodi Nasab & Esmaeil Marofi Aghdam	103

Obituary

Robert Henry Dyson Arshak Iravanian	120
---------------------------------------	-----

Critique and Book Review

Decline and Fall of the Sasanian Empire ... Arshak Iravanian	121
--	-----

Reports

Memordom of Reza Mostofi Fard	125
First International Conference of the Society of Iranian Archaeology: “Cultural Interactions, Continuity and Disruption”	131
Seventeenth Annual Sympoaium on the Iranian Archaeology	136
Statement by the Society for Iranian Archaeology	142

ایران ورجاوند

○ ○ ○ ○ ○
| Iran-e Varjavand (Glorious Persia) |
| Persian Journal Of Iranain Studies |
| Vol. 2, No.3, Autumn & Winter 2020 |

Concessionaire, Manager in Charge
and Editor-in-chief:
| Dr Shahin Aryamanesh |
Managing Editor: **Houshang Rostami**

 Tehran, Iran, Post box: 14515-569
 www.iranvarjavand.ir
 Iranvarjavand@hotmail.com
 +98 9395969466

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission in writing, from the publisher.

With Contributions by
| Tissaphernes Archaeological Research Group |

Persian Journal of Iranian Studies | Vol. 2 | No. 3 | Autumn & Winter 2020

ایران ورجاوند

Iran-e Varjavand
(Glorious Persia)

- ◆ Remarks on Late Sasanian Art: The Figural Capitals at Taq-e Bostan
- ◆ Archaeological Survey of the Historical Context of the Village of Tighdar in Qaen
- ◆ A Wandering Masterpiece in Closet: Brass Ewer of Zanjan Archaeological Museum
- ◆ Ahura Mazda and Shapur II? A Note on Taq-I Bustan I, The Investiture of Ardashir II
- ◆ Archaeological Survey of Zahan and Shaskuh Sections of Zirkuh County of South Khorasan
- ◆ The Sphero-conical Vessel: A Difficult Interpretation between Historical Sources and Archaeology